

FƏRZƏLİYEV Y.B.
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

XIX ƏSRİN II YARISINDA BAKI ŞƏHƏRİNİN XARİCİ TİCARƏTİ

Açar sözlər: Bakı, beynəlxalq, ticarət, neft, ipək

Ключевые слова: Баку, международная торговля, нефть, шелк

Keywords: Baku, international, trade, oil, silk

XX əsrin əvvəllərində “Dünya neft kralının qızıl tacı” hesab edilən neft Bakısında 70-ci illərdən sonra kapitalist sənayesinin inkişafına təkan verən bir sıra amillər vardır. İmperiyanın mərkəzində və milli ucqarlarında meydana gələn saysız-hesabsız fabrik-zavodların və nəqliyyatın neft yanacağına tələbatı sürətlə artırdı. D.İ.Mendeleyevin “Bakı nefti” bütün Rusiyanı isindirir, işıqlandırır və hərəkətə gətirir” deməsi təsadüfi deyildi. 60-cı illərin ortalarında və 70-ci illərdə neft mədənlərinə təhkim olunmuş Balaxanı kəndlilərinin təhkimli əməyinin ləğv edilməsi, buruqla quyu qazılması, Zaqafqaziya və Ümumrusiya dəmir yolunun və Xəzər ticarət donanmasının istifadəyə verilməsi, xarici kapitalın Bakı neftinə güclü nüfuz etməsi kapitalizmin inkişafına zəmin yaradırdı.

Bakı şəhərinin xarici ticarətində neft və neft məhsulları mühüm rol oynamaqla bərabər, həm də şəhərin beynəlxalq aləmdə nüfuzunun artmasına güclü təsir edirdi.

Əsas məsələ neft məhsullarının Bakıdan kənara, Rusiyanın daxili əyalətlərinə və dünya bazarlarına daşınması məsələsi idi. 70-ci illərin sonunadək neft yelkənli gəmilər vasitəsilə boçkalarda Rusiyanın daxili əyalətlərinə daşınırdı. Bu işlə Xəzərdə “Volqa”, “Qafqaz və Merkuri”, “Şərq”, “Mazut” və başqa şirkətlərin gəmiləri məşğul olurdu.

1877-ci ildə Nobel qardaşlarının sifarişi ilə hazırlanan dəmir korpuslu “Zərdüşt” gəmisi xüsusilə fərqlənirdi.

Xarici bazarlarda Bakı neftinə olan tələbatı ödəmək üçün “Ziyayi-Qafqaziyyə” qəzeti yazır ki, Xəzər dənizində neft daşınması üçün yeni neft daşıyan gəmilər işə salınırdı. Məsələn, 1883-cü ildə 30 min neft tutumu olan gəmi Xəzər dənizində suya salınmışdı ki, bu da xarici ticarətin inkişafında mühüm rol oynamışdı. (1, №25)

Qəzet yerli tacirlərin xarici ticarətdəki rolundan söhbət açaraq yazır ki, Bakı neft tacirləri Batumi ətrafındakı neft alış-verişindən xeyli gəlir əldə etmişlər. Təkcə 1885-ci ildə Abşerondan yüz milyon puddan ziyadə o yerlərdən sadə neft cəvəri xaricə ixrac olunmuşdur. (2, №42)

1900-cü ildə Xəzər neftdaşına donanmasında yüktutumu 140 milyon pud olan 1300 barj vardı. Bakı dəniz limanı yük dövriyyəsinə görə Peterburq və Odesa limanlarından da güclü idi. Məsələn, Odessada 185 milyon pud, Peterburqda 286 milyon pud, Bakıda isə 338 milyon pud yük daşınırdı (3,20) Neftin Rusiya və dünya bazarlarına daşınmasında dəmiryolu çəkilməsinin böyük əhəmiyyəti oldu. Mühəndis Şuxovun təklifi ilə dəmir yolunda vaqon-sisternlər işə salındıqdan sonra nefti uzaq yerlərə daşımaq asanlaşdı. D.İ. Mendeleyevin təklifi ilə 1897-1907-ci illərdə Bakı ilə Batumi arasında çəkilmiş 829 verst uzunluğunda neft kəməri iqtisadi cəhətdən çox faydalı oldu. Həmin kəməv vasitəsilə ildə 60 milyon pud neft nəql edilirdi. (3,20)

Qeyd etmək lazımdır ki, 1888-ci ildən çar xəzinəsi hesabına aksiz hesabı ilə müəyyən “məbləğ” alınır. Bu hesaba görə neftin hər pudundan 40 qəpik alınır. Əlbəttə, iri neft alverçiləri üçün həmin məbləğin ödənilməsi çətinlik törətmirdi, lakin xırda neft alverçiləri üçün bu mümkün olan iş deyildi. Əslində bu problem xırda neft alverçilərinin vəziyyətini ağırlaşdırmaqla bərabər həm də ticarət əlaqələrinin inkişafına maneçilik törədirdi. (2, №75)

Qəzet Bakıdan əcnəbi kapitalistlərin külli miqdarda xaricə neft və neft məhsulları apararaq çox böyük mənfəət əldə etdiklərindən xəbər verərək bildirir ki, get-gedə yerli tacirlərə nisbətən əcnəbi tacirlərin rolu artır, nüfuzu güclənirdi. Yerli xırda tacirlər isə iri xarici tacirlər tərəfindən sıxışdırılaraq müflisləşirdilər. 1891-ci ilin sonundan Bakıda neft emalı edən 101 zavodda hasil olan neftin əsas hissəsi xaricə ixrac edilirdi. Neft ixrac edən firmaların arasında Nobel firması mühüm yer tuturdu. (4,33) Bakı nefti xarici ticarətdə mühüm rol oynadığı üçün 1903-cü il dekabrın 29-da Peterburqda təşkil edilmiş məclisdə Zaqafqaziya dəmir yolu ilə əcnəbi ölkələrə aparılan neftin tranzit xərci hər pudda 10 qəpik artmışdı. (5, №1)

Qeyd etmək lazımdır ki, yerli sahibkarlar neftli yerləri əcnəbi kapitalistlərə dəyər-dəyməzinə satmaqla özlərinin xarici ticarətdəki mövqelərini zəiflədirdilər. Əcnəbi kapitalistlər isə neftli torpaqları ələ keçirib xarici ticarətdə böyük nüfuza malik olub, fəaliyyət dairələrini get-gedə genişləndirirdilər.

XIX əsrin sonlarında Bakı şəhərinin xarici ticarətdə rolu, onun beynəlxalq aləmdə get-gedə artan nüfuzu, əcnəbi kapitalistlərin buraya olan marağı ilə müəyyən olunur. O ki, qaldı xarici kapitalist ölkələrinin Bakı nefti üzərində hegemonluğu, yerli müsəlman tacirlərin bu sahədə sıxışdırılması, onların əksər hissəsinin pambıq-parça və digər sahələrdəki fəaliyyəti çar Rusiyasının hakim təbəqələrinin apardığı məqsədyönlü siyasətin təzahürü idi. Çünki onlar Azərbaycan millətindən olan tacirlərin əl-qol açmasına hər vəchlə mane olur, müəyyən vasitə və üsullarla onların fəaliyyət dairələrinin güclənməsinə əngəl törədirdilər.

XIX əsrin II yarısında Bakı şəhərinin xarici ticarətində yağ, süd və şəkər kimi ərzaq məhsullarının mühüm əhəmiyyəti olmuşdur. Bu dövrdə ərzaq mallarının satışı ilə məşğul olan tacirlərin dünya ölkələrinin ərzaq mallarına olan tələbatla bağlı gəlirləri də xeyli artmışdı. "Əkinçi" qəzeti inək və camışın qatığından, onun qaymağından, sərmə südün üzündən və çiyədən hazırlanmış yağın hansı vasitələrlə xarab olmamasını, hansı üsullarla xarici ölkələrə satış üçün göndərilməsindən məlumat verərək yazır: "Yağı xarici ölkələrə satmaq üçün yağı soyuq su ilə yuyub bərk duzluyub palıd ağacından qayrılmış qablara doldurub başqa yerlərə satılmağa göndərilir. Belə saxlanılan yağ çox qalır." (6, №2)

Əkinçi qəzetində Bakı ilə Peterburq arasında gedən mal mübadiləsindən ətraflı məlumatlar dərc edilmişdir. Qəzet Peterburqla Bakı arasında yağ sahəsində ticarət əlaqələrinin genişlənməsindən, Peterburqda ərzaq məhsullarına olan ehtiyacla bağlı, ərzaq mallarının qiymətinin qalxmasından, yağın bahalaşmasından məlumat verərək yazır: "Peterburqda yanvarın 27-də gərçək yağı 7 manat 25 qəpik, inək yağı 8 manat 25 qəpikdir" (6, №3).

Mətbuatda Firəngistan, Rusiya ilə Bakı arasında genişlənən ticarət əlaqələrindən, o ölkələrdən Bakı bazarlarına satış məqsədilə göndərilən qəndin yerli qənd məhsullarını sıxışdırmasından, xaricdən gətirilmiş qəndin baha qiymətə satılmasından, yerli xırda qənd alverçilərinin müflisləşməsindən məlumat verilir.

XIX əsrin sonlarında düyü, zəfəran və quru meyvə məhsulları alveri ilə məşğul olan alverçilər və iri tacirlər də öz ticarətini getdikcə genişləndirirdilər.

"Əkinçi" qəzetində İranla xarici ticarət əlaqələrində Bakının rolundan bəhs edən müəllif yazır ki, bu il İrandan Badikubəyə o qədər düyü gətirilmişdi ki, düyünün qiyməti düyünün bolluğu ilə əlaqədar xeyli aşağı düşmüşdür. (6, №9)

Mətbuatda Bakının xarici ticarətində zəfəranın mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyindən, tacirlərin gəlirinin çoxalmasından, xarici ölkələrin bazarlarında zəfərana olan tələbatın günü-gündən artmasından, Maštağa zəfəranının üstünlüyündən, zəfəranın gəlirli sahə olmasından, onun dünya bazarlarında azlığından məlumatlar verilir.

Əsrin sonlarında bəzi mallar üzrə qoyulan gömrüyün yüksək olması xarici ticarətin inkişafına ciddi mane idi. Lakin bunu da qeyd etmək lazımdır ki, bu

dövrde fəaliyyət göstərən yarmarkalar və topdansatış ticarət mərkəzləri xarici ölkələrlə aparılan ticarət əlaqələrində müstəsna rol oynamışdır.

“Kəşkül” qəzetinin verdiyi məlumata görə Bakıda açılmış yeni yarmarka, xarici ticarət əlaqələrinin genişləndirilməsində mühüm rol oynamışdır. (2, №21)

Bundan əlavə hər il mayın 6-dan iyunun 6-na qədər bir aylığa açılan bir yarmarka var idi. Hər il bu yarmarkaya xaricdən 500 min manatlıqdan çox hazır fabrik malı (parça, xırdavat və s.) gətirilirdi (7, 167).

Topdansatış ticarət isə Bakıda, həmçinin ölkədə yeganə olan və 1886-cı ildə yaradılan Bakı birjasında cəmlənmişdi (7,167).

Birja şəhərdə ticarət işləri ilə məşğul olan ticarət və sənayenin bütün sahələrində qarşılıqlı əlaqələri olan adamların daimi yeri idi. Şəhərdə ticarətin son dərəcə inkişaf etdiyi bir dövrde birjanın böyük rolu vardı. Birja maliyyə nazirliyinin sərəncamında idi. Birjanın nəzdində Birja cəmiyyəti yaranmışdı. Birja cəmiyyətində onun üzvlük haqlarını verməklə birinci və ikinci dərəcəli tacirlər, gəmi və zavod sahibləri yaxından iştirak edirdilər. (8, 149) Xarici ticarət əlaqələrinin genişləndirilməsindən söhbət açan müəllif onu da diqqətimizə çatdırır ki, get-gedə əcnəbi tacirlər yerli tacirləri sıxışdıraraq mühüm sahələri öz əllərində cəmləşdirirdilər. Belə ki, xırda ticarət müsəlman xalqlarının əlində idi, topdansatış ticarətdə isə əsas rolu ermənilər, yəhudilər və başqa avropa xalqları oynayırdı (7, 167).

“Əkinçi”-də İranla Bakı arasında xarici ticarətin inkişafı ilə əlaqədar mal dövriyyəsinin günü-gündən artmasından bəhs edən müəllif gömrük xərclərinin də tədricən bahalaşmasından və bunun da xarici ticarətin inkişafına maneçilik törətməsindən məlumat verir (6, №6).

XIX əsrin sonlarında xarici ölkələrə aparılan malların üzərinə qoyulan gömrük xərcləri bir tərəfdən xarici ticarət əlaqələrini tənzimləyirdisə, digər tərəfdən o dövrde çar Rusiyasının hakim təbəqələri şəxsi maraqlarını əsas götürərək gömrük xərcini yüksəldirdilər ki, bu da xarici ticarətin inkişafına əngəl törədirdi. Amma bu maneələrə baxmayaraq yarmarkalar və topdansatış ticarət mərkəzləri getdikcə xarici ticarət əlaqələrinin inkişafına təkan verirdi.

Bakı şəhərinin əcnəbi ölkələrlə apardığı xarici ticarət əlaqələri şəhərin iqtisadi həyatının canlanmasına, beynəlxalq aləmdə nüfuzunun artmasına, şəhərin günü-gündən abadlaşmasına səbəb olurdu.

Bakının xarici ticarətində mərmər və qeyri-daşlar, metal və metal əşyaları mühüm əhəmiyyətə malik olduğu kimi, pambıq, buğda, Azərbaycan xalçası da əsas rol oynayırdı.

“Kəşkül” Bakı-Tiflis yolunun xarici ticarətin inkişafında əhəmiyyətindən bəhs edərək yazırdı: “Dəmir yolunun xalqa nəfi olmağı məlumdur. Hər kəs beş gün peşkom (piyada) ilə gedilən yolu bir günə rahat gedir. Ondan məsəva bizim yerlərimizdən və mallarımızdan hasil olan şeyləri bir az kirayə ilə Tiflis və Badikubə şəhərlərinə və qeyri yerlərə aparıb artıq qiymətə satmaq olur.

“Əkinçi” qəzetində xarici ticarətdə pambıq satışına da geniş yer verilirdi. Qəzetin verdiyi məlumata görə 1876-cı ilin yanvarın 27-də pambığın qiyməti xeyli bahalaşmışdı. Qəzet pambığın satış qiymətindən bəhs edərək yazırdı: “Pambığın çetverti 8 manat 50 qəpikdir” (6, №3).

“Əkinçi” qəzeti Bakı ilə Peterburq arasında gedən ticarət əlaqələrində buğda alverinin əhəmiyyətindən, 1876-cı ildəki quraqlıq ilə əlaqədar Peterburq bazarlarında Bakı buğdasına ehtiyacın artmasından və Bakı buğdasının Peterburqdakı qiymətindən məlumat verərək yazır: “Buğdanın çetverti 11 manat 30 qəpikdir” (6, №3).

Qəzet Bakıdan əcnəbi ölkələrin bazarlarına satış üçün yunun aparılmasından, yun alverçilərinin gəlirinin artmasından xəbər verir.

“Əkinçi” qəzetində Bakıda bazarlarda İran tacirləri tərəfindən gətirilmiş saxta pulların mal alverində istifadə etmələri nəticəsində aldanmış bəzi nadan tacirlərin var-yoxdan çıxması, xarici ticarət əlaqələrində onların rolunun azalması və sairə haqqında məlumatlar dərc edilmişdir (6, №5).

Ən gəlirli əmtəə məhsullarından biri ipəkçilik idi. Xam ipək istehsalının əsas rayonları Nuxa və Şamaxı qəzaları qalmaqda idi. Onlardan başqa Şuşa, Quba, Zaqatala, Ordubad əhalisi də ipək yetişdirilməsi ilə məşğul olurdu.

Hər il 200-250 min pud ipək istehsal olunurdu ki, onun xeyli hissəsi Rusiyaya və xaricə ixrac edilirdi. Əsrin sonunda Azərbaycanda mindən artıq kənd ipəkçiliklə məşğul olurdu. 1900-cü ildə Zaqafqaziyada istehsal olunmuş 450 min pud ipəyin 290 min pudu (yaxud 64%-i) Azərbaycanın payına düşürdü. (3,11)

İslahatdan əvvəlki dövrdə Azərbaycanın maldarlıq məhsulları Rusiyada kifayət qədər bazar tapa bilmədiyi halda, 80-90-cı illərdə toxuculuq sənayesinin inkişafı ilə əlaqədar ona tələb artdı.

Zaqafqaziyada Azərbaycan maldarlıq sahəsində birinci yerdə dayanırdı. Qoyun cinslərindən tərəkəmə və dağ qoyunları geniş yayılmışdı. Rusların Azərbaycana gətirdiyi zərif yunlu qoyunların sayı 2 dəfə artmışdı. Onların yununa Rusiya və dünya bazarlarında böyük maraq vardı. Burada ildə orta hesabla 166 min pud yun istehsal edilirdi. Onun bir qismi yerli istehsala, qalan əksəriyyəti Rusiya və dünya bazarlarına çıxarılırdı.

Azərbaycanla Avropanın arasında tranzit ticarətinin meydanı Gürcüstan olmuşdu. Buranın içərisindən gedən neft və cövhər boruları vasitəsilə Batumiyə 40 milyon pud cövhər (ağ neft) yeridilirdi (7, 172).

Yenə Batumi limanı vasitəsilə Avropaya biyan kökü, yun, ipək, barama, xalça-palaz və mis göndərilirdi. Bunların əvəzində Avropadan Gürcüstan vasitəsilə sənaye malları, məsələn, manifaktura, qalanteriya və texnika alınır.

Mətbuatın verdiyi məlumata görə Bakının nəinki iri tacirləri, hətta xırda tacirləri də Tiflislə xarici ticarət əlaqələrində mühüm rol oynayırdılar. Qəzetdə Tiflis bazarlarında müsəlman tacirlərinin böyük mənfəət əldə etməsindən, gəlirlərinin xeyli çoxalmasından da məlumatlar verilmişdir.

“Kəşkül” qəzetinin məlumatına görə 1887-ci ilin iyul ayının əvvəllərində Bakı quberniyasının məşhur və mötəbər kapital sahibi Tiflisdə Qafqaz xalxalçası üçün bir ticarət mərkəzi təsis etmişdir (2, №75).

Qəzet diqqətimizi çar Rusiyasının hakim təbəqələrinin yeritdiyi müstəmləkəçilik siyasəti nəticəsində yerli tacirlərin və milli burjuaziyanın əcnəbi kapitalistlər tərəfindən sıxışdırılmasına cəlb edirdi. Qəzet yazırdı: “İndi 10-20 mağazadan biri ticarətxanaların, yüzdə biri isə müsəlmanların əlində qalıbdır. Günbəgün ticarətimiz və dövlətimiz əlimizdən çıxır. İrandan, Osmanlıdan gələn qeyri millətlər Bakıya gəlib beş gündə tacir olur. Biz də ata-analarımızdan vərəsə qalan yerləri onlara satırıq. O yerlərdə onlar fabriklər, zavod tikdirir, binalar tikdirir, xoş gün keçirirlər (5, №48).

Yuxarıda sadaladığımız faktlardan aydın olur ki, XIX əsrin ortalarında xarici ticarətdə yerli tacirlər mühüm rol oynadığı halda əsrin axırlarında çox böyük kapital sahibləri olan əcnəbi ölkələrin tacirləri tərəfindən sıxışdırılırdı. Xarici ticarətin əsas aparıcı sahələrində əcnəbi dövlətlərin iri tacirləri fəaliyyət göstərirdilər. Onlar Bakının iri sənaye sahələrini (neft, gəmiçilik, və s.) əllərinə keçirmiş, hətta xırdavat və pambıq-parça sahələrini də öz əllərinə keçirməyə can atırdılar. Tədqiqatdan məlum olur ki, xarici ticarətdə neft və neft məhsulları mühüm rol oynamışdır.

Yerli tacirlərin zəifliyi mühüm sənaye sahələrinin onların əlindən çıxmasına, xarici ticarətdə nüfuzlarının düşməsinə əsas səbəb isə çar Rusiyasının yeritdiyi müstəmləkəçilik siyasəti idi.

Çünki çar Rusiyasının irticaçı hakim təbəqələri müsəlman tacirlərinə nisbətən xristianlara üstünlük verirdi ki, bunun da nəticəsində müsəlman tacirləri rəqabətə tab gətirə bilmirdi.

ƏDƏBİYYAT

1. “Ziyayi-Qafqaziyyə” 1883, №25
2. “Kəşkül” 1886, №42; 1888, №75; 1885, №21
3. Azərbaycan tarixi. B.1988
4. M.C.İbraqimov “Neftyanaya promışlennost Azerbaydjana v period imperializma”. Bakı, 1984
5. “Şərqi-Rus” 1904, №1; 1903, №48
6. “Əkinçi” 1875, №2; 1876, №3; №9
7. Məhəmməd Həsən Baharlı. Azərbaycan (fiziki-coğrafi, etnoqrafik və iqtisadi öçerk). Bakı, 1993
8. Q.İlkin “Bakı və bakılılar”. B. 1998

РЕЗЮМЕ

Бурный рост нефтяной промышленности в Баку и развитие капиталистических отношений в Азербайджане во второй половине XIX века, способствовало росту как внутренней торговли, также и внешней торговли. В данном периоде нефть и нефтепродукты были ведущими отраслями внешней торговли. Вместе с этим, в Россию и за рубеж экспортировались продукты животного происхождения, хлопок, шелк, ковровые изделия и т.д.

SUMMARY

The rapid growth of the oil industry in Baku and development of capitalist relations in Azerbaijan in the second half of the nineteenth century, contributed to the growth of both domestic trade and foreign trade also. In this period, oil and petroleum products were the leading sectors of foreign trade. Together with that, in Russia and abroad exported products of animal origin, cotton, silk, rugs and so on.